

Пізнання минулого відбувається на основі вивчення й аналізу дослідниками історичних джерел.

Історичні джерела – це створене в процесі діяльності людини, збережене до наших днів, що дозволяє вивчати минуле людського суспільства і відображає його історичний розвиток.

Досліджуючи різноманітні історичні джерела, учні дізнаються про те, яким було життя людей у різні історичні періоди. Існують різноманітні типи історичних джерел, серед яких основними є речові, усні, писемні, мовні, етнографічні, фото- і кінодокументи. Кожне окреме джерело окреслює лише певну грань минулого і містить обмежений обсяг історичної інформації. Оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди, то історичні джерела відображають їхнє бачення і сприйняття подій. Унаслідок цього повну картину життя людей у певний період можна відтворити лише шляхом поєднання і порівняння інформації з різних історичних джерел, їхнього критичного аналізу. Завдання історика – так поставити запитання до джерела, щоб більше дізнатися і водночас не стати жертвою обману.

Основними історичними джерелами, за якими вчені досліджують середньовічну історію України, є речові, писемні, усні, мовні та етнографічні.

Джерела вивчення середньовічної історії України

Типи історичних джерел	
Речові джерела	Залишки будівель, поховання, знаряддя праці, побуту, зброя, прикраси тощо
Писемні джерела	Літописи, документи, договори тощо
Усні джерела	Легенди, билини, перекази, казки, пісні тощо
Мовні джерела	Дані з історії розвитку мови
Етнографічні джерела	Результати досліджень етнографів
Фото-, кінодокументи	Зображальні документи, створені технічними засобами фіксації

Добувати історичні джерела і їх досліджувати допомагають різноманітні історичні дисципліни: археологія, сфрагістика, топоніміка, нумізматики тощо.

Історія вивчає минуле у просторі і часі. Для орієнтування в історичному просторі використовують історичну карту, яка в картографічній формі відображає політичні, економічні, соціальні зміни, що відбувалися упродовж певного періоду.

Поняття і терміни

Еволюція (від лат. *evolutio* – розгортання) – це процес поступових змін у процесі історичного розвитку. Наслідком є пристосованість до нових історичних умов.

Лінія часу – інструмент для орієнтування в історичному часі.

Періодизація – поділ історичного процесу на певні періоди за певною ознакою.

Хронологія – наука, що вивчає історичний час.

Цивілізація – 1) це людська спільнота, яка протягом певного періоду має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності та ідеали, ментальність; 2) певний рівень розвитку, відмінний від варварства.

Тема 2

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Основні події

1 млн років тому – ймовірна поява найдавніших людей на території сучасної України	II тис. років до н. е. – бронзовий вік
1 млн – XI тис. тис. до н. е. – палеоліт (давній кам'яний вік)	I тис. до н. е. – I тис. н. е. – ранній залізний вік
Близько 100 тис. років тому – виникнення материнського роду	IX–VII ст. до н. е. – панування у північних степах України киммерійців
Близько 40–35 тис. років тому – поява на території теперішньої України людини сучасного типу (кроманьйонці)	VIII–VI ст. до н. е. – Велика грецька колонізація
X–VII тис. до н. е. – мезоліт (середній кам'яний вік)	VII–III ст. до н. е. – перебування на українських землях скіфів (VI–IV ст. до н. е. – Велика Скіфія)
VI–IV тис. до н. е. – неоліт (новий кам'яний вік)	III ст. до н. е. – III ст. н. е. – проживання на півдні України сарматів
IV – середина III тис. до н. е. – енеоліт (міжно-кам'яний вік). Розселення племен трипільської і середньостогівської археологічних культур на території України	I–II ст. – перші згадки про слов'ян-венедів у писемних джерелах
	III–IV ст. – перебування готів на українських землях
	IV–VI ст. – Велике переселення народів
	V–VII ст. – Велике розселення слов'ян

2.1. Первісна доба на території України

Історія України розпочинається з появи перших людей на території сучасної України. Науково доведено, що первісні люди (архантропи) потрапили на українські землі з півдня Європи приблизно 800 тис. – 1 млн років тому. Найдавніша стоянка архантропів виявлена в 1974 р. поблизу с. Королеве на Закарпатті киявським археологом В. Гладіліним.

Під час вивчення стародавньої історії України вчені застосовують археологічну періодизацію, в основі якої покладено характер основних матеріалів, із яких виготовляли знаряддя праці, предмети побуту, зброю тощо. Відповідно до цього виділяють такі періоди:

Давній кам'яний вік (палеоліт). Загалом вчені виявили на території України понад тисячу поселень епохи палеоліту. Найвідомішими стоянками цього періоду є Лука-Врублівецька (Полістров'я), Заскельне (Крим), Антонівка (Донбас), Мізин (Чернігівщина), Межиріч (Київщина). Первісні люди в цей час користувалися примітивними знаряддями праці з дерева і каменю (загострені палиці, рубила, скребла, гострокопачки), займалися збиральництвом і полюванням, навчилися добувати вогонь. У пошуках їжі вони часто переходили з місця на місце, їхні колективи не були сталими (первісне людське стадо). Жили в печерах або куренях, зроблених із дерева та кісток мамонта. Близько 150 тис. років до н. е. на території України відбулося велике зледеніння з різким похолоданням.

Упродовж палеоліту на території України проживали люди кількох типів: пітекантропи (архантропи) – 1 млн – 150 тис. років до н. е., неандертальці (палеантропи) – 150–35 тис. років до н. е., кроманьйонці (неоантропи, людина розумна) 35–40 тис. років до н. е. Першою формою людського суспільства було первісне людське стадо, яке приблизно 100 тис. років до н. е. замінюється родовою общиною. Спорідненість у

роді визначалася за материнською лінією через домінування жінки в суспільному, економічному житті людського колективу (матріархат). Окремі роди об'єднувалися в племена. Виникає релігія (у формі фетишизму, тотемізму, анімізму, магії), мистецтво (наскельні розписи, різьбярство, скульптура з глини). Цей період в історії найдовший.

Основні події	
Палеоліт (давній кам'яний вік)	Від появи людини – XI тис. до н. е.
Мезоліт (середній кам'яний вік)	XI–VII тис. років до н. е.
Неоліт (новий кам'яний вік)	VI–IV тис. до н. е.
Енеоліт (мідно-кам'яний вік)	IV–III тис. до н. е.
Бронзовий вік	II тис. до н. е.
Ранній залізний вік	XI ст. до н. е. – IV ст. н. е.

Середній кам'яний вік (мезоліт). На території України відомо понад 300 пам'яток цієї доби – стоянки, могильники, окремі поховання, культові місця. Мезолітичні пам'ятки знаходять по всій території України. Близько 11–10 тис. до н. е. встановилися природно-кліматичні умови, які мало відрізняються від сучасних. З'являються нові знаряддя праці: кам'яні сокири і тесла, шила, голки, наконечники списів із кісток і рогів тварин. Застосовуються технології мікро- і мегалітів. Винайдено лук і стріли (перший механічний пристрій); мисливство стає провідною галуззю господарства, розпочалось приручення тварин (собака стала першою прирученою твариною). Розвивається рибальство (винайдено рибальський гачок, гарпун, човен, пліт тощо). Ширше використовується вогонь. Формується племінна організація.

Новий кам'яний вік (неоліт). Саме в цей час людина переходить від привласнювального господарства до відтворювального (землеробство і скотарство). Історики називають цей перехід «неолітичною революцією». Люди переходять до осілого способу життя, будують хати, займаються прядінням і ткацтвом, плетінням сіток для лову риби, виготовляють досконаліші знаряддя праці з каменю (ножі, серпи, зернотерки) і кісток (гачки, гарпуни, мотики). Використовують технології свердління, шліфування, пиляння каменю. У цей період людина створила перші штучні матеріали – кераміку (природна глина, яка після певної обробки і обпалення набувала необхідної міцності) і тканини. Крім того, людина навчилася добувати вогонь.

Територія України, як і загалом Європи, не належала до регіонів зародження скотарства і землеробства на нашій планеті. Поширення нових форм господарства на українських землях датується 6–4 тис. до н. е. Відбувалося воно внаслідок переселення сюди племен землеробів і скотарів, а також через запозичення місцевим населенням нових досягнень. На українських землях археологи виокремлюють понад 10 неолітичних культур, які поділяють на землеробсько-скотарські (існували на півдні в степовій, лісостеповій смугах) і мисливсько-рибальські (існували в лісовій смузі). Першими землеробами були племена Буго-Дністровської археологічної культури, які займалися мотичним землеробством.

Мідно-кам'яний вік (енеоліт). Люди опановують технології виробництва й обробки першого відомого людині металу – міді; вдосконалюється землеробство (започатковано орне землеробство), скотарство. Формуються великі племена, територіальні общини.

За доби енеоліту на теренах України сформувалися дві господарські системи – землеробська і скотарська, які вирізнялися своєрідним життєвим ритмом, менталітетом, матеріальною і духовною культурою. У лісостеповій смузі набула поширення Трипільська культура (4–3 тис. до н. е.).

Власні способи пристосування до умов існування винайшли за енеоліту мешканці степу. Провідною галуззю господарства тут на тисячоліття стало кочове скотарство, яке остаточно сформувалося у ранній залізний вік. Археологічними культурами степових скотарів цієї доби є Середньостогівська, ранні етапи Нижньомихайлівської та Ямної. Існує точка зору, що носії цих культур належали до індоєвропейської спільноти, від якої бере початок переважна більшість народів Європи, а також багато народів Азії. Вимушені багато мандрувати зі своїми отарами скотарі залишили мало поселень. Головним джерелом вивчення їх життя і побуту є поховання.

Індоєвропейці були першим народом, який розпочав зводити поховальні кургани, що й понині височать в українському степу. Виокремлення землеробства і скотарства в окремі галузі господарства називають *першим суспільним поділом праці*.

Бронзовий вік. У цей період поширюються вироби з бронзи – першого штучно створеного людиною металевого сплаву міді з кольоровими металами (оловом). Основними галузями господарства залишаються землеробство (лісостеп) і скотарство (степ). Подальшого розвитку набувають ремесла. Було приручено коня, винайдено колісний транспорт. Триває поглиблення першого суспільного поділу праці. Відбувається перехід до батьківської (патріархальної) общини; зростає майнова і соціальна нерівність (особливо в скотарів). У добу бронзи на теренах України існувало близько 20 археологічних культур: тшінецько-комарівська, катакомбна, зрубна, культура шнурової та багатоваликівської кераміки тощо.

Ранній залізний вік. Цей період характеризується появою залізних знарядь праці. Перехід до залізного віку ознаменувався зростанням соціальної нерівності й формуванням ранньодержавних утворень. Значні зміни відбулися в усіх сферах діяльності, особливо в господарстві й військовій справі. У степах Північного Причорномор'я відбувся перехід від пастушого до кочового скотарства, у Лісостепу остаточно зміцніло орне землеробство. Відтак у межах історичних природно-географічних регіонів склалися два світи з різним способом життя, побутом і звичаями – осілих землеробів та степових кочовиків (номадів). Одночасно розпочалася тривала боротьба землеробів Лісостепу із нападами номадів. У залізному віці відбувся другий суспільний поділ праці – ремесло відокремилось від землеробства. Унаслідок цього виникає виробництво речей безпосередньо для обміну, тобто товарне виробництво. Набуває розвитку торгівля, яка поступово виходить за межі окремих племен.

На українських землях початок залізної доби пов'язаний із киммерійськими племенами, що в IX–VIII ст. до н. е. заселяли Північне Причорномор'я. У цей же час у лісовій зоні жили племена-носії чорноліської культури, яких ототожнюють із предками слов'янських племен.

Отже, найдавніші люди, які заселяли територію України, спочатку утворювали людські стада, потім – роди і племена, спільно працювали, володіли майном і знаряддями праці, порівну розподіляли між собою продукти харчування, розвивали матеріальну і духовну культуру. Історію первісного суспільства завершив ранній залізний вік.

2.2. Племена трипільської культури

Наприкінці XIX ст. київський археолог Вікентій Хвойка поблизу села Трипілля (Київщина) відкрив археологічну культуру, яка на честь місця першого її виявлення дістала назву **трипільської**.

Носії цієї культури заселяли в IV – першій чверті III тис. до н. е. територію від Дніпра до Карпат. Походження трипільців остаточно не з'ясовано, але більшість вчених вважають, що це прийшли племена, які частково злилися з неолітичними племенами Буго-Дністровської культури. Головним їх заняттям було зернове землеробство (сіяли жито, пшеницю, ячмінь, просо). Крім того, вони займалися садівництвом (вирощували абрикоси, сливи, аличу), скотарством та рибальством. Для обробки землі використовували мотики, а згодом і рало. Зернові культури збирали дерев'яними серпами з роговими та крем'яними вкладками. Господарство велось так інтенсивно, що через 50–100 років земля виснажувалась і люди змушені були переселятися.

Трипільські племена вперше на території України почали користуватися виробами з міді. Проте основною сировиною для виготовлення знарядь праці та зброї залишалися кремій та дерево.

У трипільців, як ніде в Європі, була добре розвинена житлова архітектура. Хати мали по кілька кімнат, а іноді й поверхів, у них жила разом велика матріархальна родина. Хати були згуртовані в села, що вказує на високий ступінь родової організації. Вони були розташовані по колу, посеред якого стояв громадський будинок для сходин та спільних культових обрядів. Трипільці селилися у басейні річок і залишили цікаві пам'ятки – невеликі поселення, а також поселення-«гіганти» (протоміста). Протоміста займали площу до 400–450 га, вони мали квартальну забудову з дво- або триповерховими будинками. Кількість населення таких міст сягала 50 тис. осіб. Найбільшими протомістами є Майданецьке і Доброводи на Уманщині.

Найбільш прикметною для трипільської культури була її кераміка. Вона добре випалена та орнаментована. Провідними мотивами орнаменту були спіралі та волюти, виконані темно-гнідою, іноді аж чорною, і білою фарбами на чорному тлі посудини. Крім того, на мальованому посуді зустрічаються схематичні малюнки свійських тварин, зображення жінок, що мали магичне значення. Такі зображення збереглися в українських народних вишивках, килимах, народній кераміці, а особливо в українських великодніх писанках.

Виявом мистецького хисту трипільських племен стали керамічні фігури з глини. Найбільше було зображень жінки, їхні фігурки мали культове значення і втілювали образ праматері-родоначальниці в матріархальній родині.

На початку III тис. до н. е. трипільську культуру охопила криза і вона поступово зникла. Стосовно причин занепаду цієї культури висувалися різні гіпотези, зокрема, погіршення кліматичних умов та падіння врожаїв через брак навичок поновлення родючості землі, експансія зі степу кочових племен.

2.3. Індоевропейці

Наприкінці XVIII ст. англійські дослідники Вільям Джонс, Генрі Томас Кольбрук та Чарльз Вількінс зробили відкриття, яке спричинило справжній переворот в історичній науці. На підставі вивчення священних текстів аріїв – давніх завойовників Індії – вони дійшли висновку про споріднення мов індійців та європейських народів.

Подальші дослідження та відкриття археологів прояснили деякі аспекти виникнення індоевропейської спільноти й одночасно викликали декілька гіпотез стосовно розташування їхньої прабатьківщини. На думку багатьох учених, найбільш переконливою є гіпотеза, за якою прабатьківщина індоевропейців розташована в степах Східної Європи. Праїндоевропейська спільнота в цьому регіоні почала складатися на межі палеоліту й мезоліту та проіснувала тут приблизно 5 тис. років, до енеоліту. Переважання скотарства з його рухливим способом життя зробили неминучим розселення цієї спільноти. Важливу роль у цьому відіграла потреба скотарів у великих пасовиськах у поєднанні з їхньою військовою перевагою над землеробами завдяки прирученню коня й пристосуванню його для верхової їзди. Приблизно на початку 4 тис. до н. е. індоевропейська спільнота поступово почала розселятися з півдня України в різних напрямках – у Центральну Європу, на Балкани й до Анатолії, а також до Ірану та Індії. Цей процес тривав протягом тисячоліть. До індоевропейської спільноти разом з іншими сучасними європейськими народами належать і українці.

2.4. Кіммерійці й таври

Південними сусідами праслов'ян у IX–VII ст. до н. е. були кіммерійці. Жили вони в степах Північного Причорномор'я від Дону до Дунаю. Були дуже войовничими. Це перший народ на території України, назва якого дійшла до нас. Уперше про кіммерійців згадано в давньогрецьких поемах Гомера. Найбільше і найдостовірніше розповів про кіммерійців грецький історик V ст. до н. е. Геродот.

Згадки про них знаходимо також в ассирійських джерелах. Ассирійська назва «кімміраї» означає «велетні».

Існує три версії щодо походження кіммерійців. Перша – це давньоіранський народ, який прийшов на землі України через Кавказ. Друга – кіммерійці з'явилися внаслідок поступового історичного розвитку праіранської степової культури, а їхньою прабатьківщиною було Нижнє Поволжя. Третя – кіммерійці були місцевим населенням.

Археологи знаходять речові пам'ятки кіммерійців у Північному Причорномор'ї, на Північному Кавказі, у Поволжі, на нижній течії Дністра та Дунаю. Кіммерійці були іраномовним народом.

Ранні кіммерійці вели осілий спосіб життя. Пізніше, у зв'язку з настанням посушливого клімату, вони стали кочовим народом і розводили переважно коней.

Племена кіммерійців об'єднувалися у великі союзи племен, які очолював царвождь. Вони мали велике військо, що складалося з рухливих загонів вершників, озброєних сталевими і залізними мечами та кинджалами, луками й стрілами, бойовими молотами й булавами. Кіммерійці воювали з царями Урарту та Ассирії.

Поселення кіммерійців були тимчасовими, в основному – табори, зимівники. Але вони мали власні кузні й ковалів, які виготовляли залізні та сталеві мечі й кинджали, найкращі на той час у стародавньому світі. Самі кіммерійці метал не добували, користувалися залізом, добутим лісостеповиками або кавказькими племенами. Їхні майстри виготовляли кінські вудила, наконечники стріл, прикраси. Кіммерійці мали високий рівень розвитку керамічного виробництва. Особливо гарними були кубки з лощеною поверхнею, прикрашені геометричним орнаментом.

Кіммерійці вмели добре обробляти кістки. Дуже красивими були в них прикраси, зроблені з напівкоштовного каміння. До наших днів збереглися зроблені кіммерійцями кам'яні могильні плити із зображенням людей.

Жили киммерійці патріархальними родами, які склалися з сімей. Поступово в них виділяється війська знать. Цьому значною мірою сприяли війни, основною метою яких було пограбування сусідніх племен і народів.

Про релігійні уявлення киммерійців відомо за матеріалами поховань. Знатних людей ховали у великих курганах. Були чоловічі й жіночі поховання. У чоловічі поховання клали кинджали, вуздечки, набір наконечників для стріл, кам'яні бруски, жертвну їжу, коня. У жіночі – золоті та бронзові кільця, скляне і золоте намисто, глиняний посуд.

Археологічні знахідки свідчать, що киммерійці мали зв'язки з племенами Приазов'я, Західного Сибіру та Кавказу. Серед виробів мистецтва знаходили жіночі прикраси, оздоблену зброю, кам'яні стели без зображення голови, але з добре відображеним кинджалом і сагайдаком зі стрілами.

Центральну частину українського лісостепу займали нащадки білогрудівської культури доби бронзи, носії чорноліської культури, яких вважають предками східних слов'ян. Основним джерелом вивчення життя чорнолісців є поселення. Знайдено як звичайні селища із 6–10 жител, так і укріплені городища. Лінія з 12-ти городищ, побудованих на межі зі степом, захищала чорнолісців від нападів номідів. Городища були розташовані на добре захищених природою майданчиках. Їх оточував вал, на якому будувалася стіна з дерев'яних зрубів, та рів. Чорноліське городище, південний форпост оборони, захищали три лінії валів та ровів. Під час нападів за їхніми стінами знаходили захист жителі сусідніх поселень.

Основу господарства чорнолісців складало орне землеробство й присадибне скотарство. Неабиякого рівня розвитку досягло металообробне ремесло. Залізо використовувалося перш за все для виробництва зброї. На Суботівському городищі знайдено найбільший в тогочасній Європі меч зі сталевим клинком. Загальна довжина меча – 108 см.

Необхідність постійної боротьби із нападами киммерійців примусила чорнолісців створити піше військо й кінноту. У похованнях знайдено чимало частин кінської зброї й навіть кістяк коня, покладеного поряд із небіжчиком. Знахідки археологів засвідчили існування в період киммерійської доби в Лісостепу досить могутнього об'єднання праслов'ян-землеробів, яке тривалий час протистояло загрозі зі Степу.

Життя й розвиток киммерійських племен були перервані на початку VII ст. до н. е. навалою скіфських племен, із якими пов'язаний наступний етап стародавньої історії України.

Майже одночасно з киммерійцями в південній частині Криму проживало корінне населення – таври (від грец. *таврос* – тур). Від таврів походить і назва Кримського півострова – Таврида, введена царським урядом після приєднання Криму до Росії в 1783 р. Давньогрецький історик Геродот у своїй книзі «Історія» розповів, що таври на гірських плато займалися скотарством, у долинах річок – землеробством, а на чорноморському узбережжі – рибальством. Вони займалися також і ремеслами – були вправними гончарами, уміли прясти, обробляти камінь, дерево, кістки, роги, а також метали.

Від другої половини I тис. до н. е. у таврів, як і в інших племен, з'явилася майнова нерівність, сформувалася родова аристократія. Навколо своїх поселень таври споруджували укріплення. Спільно з сусідами-скіфами вони воювали проти грецького міста-держави Херсонеса, яке захоплювало їхні землі.

Подальша доля таврів була трагічною: спочатку – у II ст. до н. е. – їх підкорив понтійський цар Мітрідат VI Евпатор, а в другій половині I ст. до н. е. захопили римські війська. У середні віки таври були винищені або асимільовані татарами, які заселяли Крим. Самобутня культура таврів була втрачена.

2.5. Скіфи і сармати

Територія України в нову історичну добу – добу раннього залізного віку – була заселена різними за походженням і мовою племенами. Тут мешкали автохтонні землеробські племена – пращури слов'ян, іраномовні скотарські кочові племена; сюди переселяються греки-колоністи.

Від VII ст. до III ст. до н. е. загрозу племенам Східної Європи та Близького Сходу становили племена скіфів, які прийшли з глибин Азії і вторглися у Північне Причорномор'я. Скіфи завоювали величезну на ті часи територію між Доном, Дунаєм і Дніпром, частину Криму (територію сучасної Південної і Південно-Східної України), утворивши там державу Скіфію. Найґрунтовнішу характеристику життя і побуту скіфів залишив давньогрецький історик Геродот. У V ст. до н. е. він особисто відвідав Скіфію і склав її опис. Скіфи були нащадками індоєвропейських племен. Вони мали власну міфологію, обрядовість, поклонялися богам і горам, приносили їм кровну жертву.

Геродот виділяв серед скіфів такі групи: царські скіфи, які жили в пониззі Дніпра і Дону і вважалися верхівкою союзу племен; скіфи-орачі, що мешкали між Дніпром і Дністром (історики вважають, що це були переможені скіфами нащадки чорноліської культури); скіфи-землероби, що жили в лісостеповій зоні, та скіфи-кочівники, які оселилися в степах Причорномор'я. Серед названих Геродотом племен власне скіфами були лише племена царських скіфів і скіфів-кочівників. Вони панували над усіма іншими племенами.

Наприкінці VI ст. до н. е. в причорноморських степах формується могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами, до складу якого увійшло місцеве населення степових і лісостепових регіонів (сколоти). Причорноморська Скіфія, за Геродотом, поділялася на три царства; одне з них очолював головний цар, а два інших – молодші царі (ймовірно, сини головного).

Скіфська держава – перше політичне об'єднання на півдні Східної Європи в ранньому залізному віці (центром Скіфії у V–III ст. до н. е. було Кам'янське городище поблизу м. Нікополя). Скіфія поділялася на округи (номи), якими управляли вожді, призначені скіфськими царями.

Найвищого піднесення Скіфія досягла в IV ст. до н. е., і було воно пов'язане з ім'ям царя Атея. Влада Атея поширювалася на величезні території від Дунаю до Дону. Цар Атей карбував власну монету. Могутність Скіфії не похитнулася навіть після поразки від македонського царя Філіппа II (батька Александра Македонського). Могутньою залишалася держава скіфів і після смерті 90-літнього Атея в 339 році до н. е. Проте на межі IV–III ст. до н. е. Скіфія занепадає. Наприкінці III ст. до н. е. під натиском сарматів Велика Скіфія поступово припиняє існування. Частина скіфського населення відійшла на південь і створила дві Малі Скіфії. Одну, що називалась Скіфським царством (III ст. до н. е. – III ст. н. е.) зі столицею в Неаполі Скіфському, у Криму, іншу – у нижній течії Дніпра.

Скіфське суспільство складалося з трьох основних верств: воїнів, жерців, рядових общинників (землеробів і скотарів). Кожна з верств вела родовід від одного з синів першопредка і мала власний священний атрибут. Для воїнів це була сокира, для